

Г.Єфименко

**ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КРЕМЛЯ В УКРАЇНІ В
ПЕРШ. ПОЛ. 1937 р.**

***„В українізації кожен українець повинен бачити не розвиток
української культури, а політичне шарлатанство компартії”
або думки з приводу визначення основних засад політики
коренізації***

В новітній українській історіографії вже традиційним став погляд на післяскрипниківський період 1930-х рр. як на час, коли політика коренізації (українізації) була припинена. Відтак, як стверджується у монографії „Українізація” 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. „1933 рік став тим рубежем, за яким політику українізації було не просто згорнуто, але й перетворено на свою протилежність”¹. Звідси у авторів цитованої книги цілком логічна теза про появу „нового обличчя русифікації”², причому синонімом цього стає денаціоналізація української культури, нищення провідних діячів мистецтва, літератури, освіти.

Нам здається, що ситуація далеко не така однозначна і при названому вище підході звертається увага лише на один бік справи. Чомусь автори такої концепції не задаються питанням, чи був розквіт української національної культури, підвищення національної самосвідомості українців метою політики коренізації? Відповідь на це питання очевидна з неодноразово проголошеного більшовицького лозунгу про „національну форму та соціалістичну змістом” українську культуру. Тому, як це не може на перший погляд здатися незвичним, денаціоналізація української культури зовсім не означає відмову від політики коренізації, оскільки національна змістом культура ніколи не була метою більшовиків. Але на це чомусь рідко звертається увага.

Відтак в українській історичній науці нині побутує дві основні версії щодо часу припинення політики українізації. Більш пізня дата – 1933 р., нами вже була зазначена. Інша точка зору – 1929 р., – рік початку „великого перелому” та процесів проти української несоціалістичної інтелігенції. Ще далі пішов відомий історик Ю.Шаповал, що пильну увагу спецорганів у 1926-1928 рр. до політичних поглядів та діяльності української некоммуністичної громадськості³, схарактеризував як “протидію політиці українізації”⁴, свого роду „контрукраїнізацію”. На наш погляд в даному випадку ДПУ слідкувало за тим, щоб політика українізації не виходила з

відведені їй з центру межі, тобто щоб українська культура не ставала національною за змістом. Врешті, це добре розуміли самі представники некомуністичної інтелігенції, котрі наголошували, що „в українізації кожен українець повинен бачити не розвиток української культури, а політичне шарлатанство компартії”⁵. Інша точка зору, близька до цієї: „Теперішня „українізація”, що полягає у вивченні української мови, – нікому непотрібна і паскудна фальсифікація”⁶. Втім, саме така „українізація” цілком відповідало кінцевим прагненням переважної більшості українських націонал-комуністів, як, до речі, раніше і більшості дорадянських українських соціалістичних партій. Адже, як зауважив П.Штепа, „ті партії українськими не були. Їхня програма нічим не відрізнялася від московських, крім вимог культурної (лише культурної) автономії, що фактично оберталася лише у право вживати українську мову”⁷.

Кремль активно використовував такі погляди українських націонал-комуністів у своїх цілях, передусім з метою зміцнення свого впливу на українське суспільство. Українську мову було дозволено до вжитку, більше того – її навіть поширювали, іноді адміністративними засобами. З допомогою української мови і нової соціалістичної культури більшовицьке керівництво сподівалося отримати підтримку широких мас для того, щоб остаточно уніфікувати економічні засади життя в Україні та Росії, зменшити, а по можливості і ліквідувати розбіжності в психології, поведінці тощо(це називалося „виховати нову людину”). Іншими словами загалом йшлося про російщення (русифікацію) українського суспільства (адже уніфікація цих сфер проводилася по зразку, більш сприйнятливому для росіян). При цьому „злиття мов” бачилося останнім кроком цієї асиміляції. Однак таке зближення, як цілком правильно вважали більшовицькі керівники, можна було зробити лише руками українців – саме тому „ідейно вихованих” представників корінного етносу активно просували у владні структури в радянській Україні. Збільшення їх кількості у партійному та радянському апараті було найважливішим завданням політики коренізації.

Навернення якомога більшої кількості українців до „психологічної Москви” було іншим, не менш важливим і більш практичним завданням політики коренізації. Недарма відомий, за висловом В.Леніна, „липовий українець” Д.Мануїльський в червні 1927 р. у листі до Кагановича щиро радів, що „монополия различных «группочек» и бывших боротьбистов на украинизацию

уже разбита”⁸. Його радість зрозуміла, адже то були люди з українською ментальністю, тобто психологічно українцями, і при усіх своїх раціональних симпатіях до московського комунізму-соціалізму об’єктивно вони не могли сприяти „злиттю націй”. Тому то й заклики Хвильового до орієнтації на „психологічну Європу” викликали таку лють Москви – це прямо суперечило цілям політики коренізації.

Якщо оглянути складності і проблеми більшовицької політики українізації, то побачимо, що більшість питань стосувалася власне мовної політики – у соціально-економічній сфері найбільше, на що наважувалися представники КП(б)У, – прохати більшої самостійності у визначених рамках, але жодною мірою не наполягали на зміні основних засад такої політики. Як підкреслив у своїй монографії В.Солдатенко, довготерпіння Сталіна щодо Скрипника (що у національно-культурному будівництві відходив за межі проголошеної у 1923 р. політики коренізації – Г.Є.) можливо пояснювалося беззастережною підтримкою наркомом освіти усіх соціально-економічних заходів Кремля, тези про „загострення класової боротьби” та боротьби з опозицією, в тому числі і так званими ухилами в національному питанні⁹. І якщо така підтримка і в національному, і в соціальному плані виглядала логічно у боротьбі з „лівою опозицією”, то погляди „правої опозиції” були набагато ближче українському суспільству, а Бухарін взагалі був відомий як беззастережний критик великодержавного шовінізму. Справді, Сталіну було за що цінувати Скрипника...

Однак варто зауважити, що навіть дозвіл на розповсюдження української мови, перетворення її на розмовну в середовищі керівництва українських комуністів призводило до наслідків, протилежних очікуванню Москвою. Адже, як зауважив в інтерв’ю „Дзеркалу тижня” відомий російський науковець І.Яковенко, „мова не є нейтральною моделюючою системою. У мові моделі космосу переломлюються по-різному. Хочеш зберегти космос своїх предків і залишитися самим собою – бережи свою мову”¹⁰. Відповідно так траплялось, що ті комуністичні діячі, котрі переходили на українську мову у повсякденному спілкуванні, починали по-українському мислити, у них починали поступово змінюватися пріоритети. Звичайно, ці зміни відбувалися не миттєво, але

тенденція прослідкувалася чітко*. І це не могло задовольняти московське керівництво. Однак, доки для Сталіна та його прибічників існували більш серйозні небезпеки (опозиція всередині ВКП(б), майже незалежне від більшовицької влади селянство) з такими непослідовними своїми прибічниками в Україні він або мирився, або карав не занадто суворо, бо це могло розпорошити сили Кремля та дати можливість згуртуватися його ворогам.

Яскравою рисою владної верхівки під керівництвом Сталіна було точне визначення, з якого боку їм загрожує найбільша небезпека, що саме стає на шляху подальшої централізації та зміцненню влади на даному етапі. І тоді ніякі теоретичні постулати, що були прийняті раніше, не стояли на заваді діям московського центру. У 1933 р. такою загрозою був визнаний український націоналізм і ніякі попередні настанови про основну небезпеку в національному питанні – великодержавний шовінізм, - не зупинили Москву. Навпаки, спеціально для України був змінений теоретичний постулат. І оскільки залишки соціально-економічної автономії були ліквідовані раніше, компартійний центр взявся уніфікувати і культурну сферу, певна незалежність якої заважала зміцненню влади Москви. Однак це зовсім не означало відходу від основного завдання політики коренізації – просуванню місцевих кадрів у владні структури, що зайвий раз довели події початку 1937 р.

Наприкінці 1936-в першій половині 1937 р. московський центр вирішив, що в Україні посиленню його влади заважає „стара гвардія” на чолі з Постишевим**, що зміцнила свої позиції за чотири роки внаслідок досить вагомих успіхів в господарському будівництві. Звинуватити їх у прориві промисловості чи сільського

---

* Той же Скрипник, якщо прослідкувати тональність його виступів у 1930-1932 рр. та у приватних розмовах не лише вважав за правильну національно-культурну політику під його приводом, а й починав сумніватися у доцільності соціально-економічних заходів в українському селі. Зокрема, за спогадами сучасників, він наголошував на неправильності зрівнялівки на селі і казав не один раз: „Не продумав і гостро не поставив це питання на ЦК. Помилка”.

** Досить розповсюдженою в історичній літературі є версія, що П. Постишев, як і значна частина „старої гвардії”, негативно ставився до судового процесу проти Бухаріна і він висловлював свою думку досить відверто. Таке „відхилення” від сталінської лінії, звичайно, не могло лишитися поза увагою.

господарства, як в 1933 р. „націоналістів” на чолі із Скрипником, не було змоги – економіка була на висоті. І тоді сталінське керівництво вирішує використати інші козири. Аналіз тогочасних подій руйнує популярну в українській історіографії думку про цілеспрямовану русифікацію Москвою (звичайно, передусім мовну) українського суспільства після 1933 р. Тому що направлений в Україну з інспекційною поїздкою Каганович використав національні українські гасла у боротьбі з Постишевим і закинув останньому нехтування українськими кадрами.

У даній статті ми на основі архівних джерел прослідкуємо хід розвитку цієї ситуації, спробуємо дати свою оцінку та обґрунтувати дії московського центру в Україні у першій половині 1937 р. Варто також провести певні аналогії із попередніми періодами. З одного боку, це дозволить краще проаналізувати тогочасну ситуацію в Україні, не зациклюючись на певних штампах, допоможе визначити, з якою метою здійснювалися ті чи інші заходи в національній політиці в другій половині 1930-х рр. З іншого – дасть можливість глибше осмислити мотиви та завдання національної політики сталінського керівництва в Україні.

***„Хай навіть душок націоналістичний у тебе залишився, нам
від цього шкоди не буде” або як Каганович захисником
українців став.***

У 1936 році у компартії тривав процес обміну партійних документів – черговий етап у зміцненні лав і психологічної консолідації її членів. В результаті цього заходу з лав КП(б)У було виключено 3 874 чол., що складало усього 1,3% її складу. Це було справді небагато, оскільки підчас попередніх заходів – чистки та перевірки документів – членства в комуністичній партії позбулося 73 тис. та 33 тис. чол. відповідно¹¹. Здавалося б результати вказують на лояльність до московського керівництва тих, хто лишився членом компартії. Однак Кремль дає зрозуміти, що цього замало, і ворогів ще багато, їх просто треба активніше виявляти. НКВС виявляє усе нові „ворожі кубла” і тому Постишев на Пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 5-7 січня 1937 р. був вимушений визнати: „Ворогів, викритих після обміну документів, виявилось значно більше, ніж ми виявили під час обміну”. При цьому особливо багато віднайшлося „прихованих троцькістів”: „цілий ряд фактів показав нам засміченість троцькістами партійного апарату по областях і апарату ЦК КП(б)У”¹². На

підтвердження цих слів наводяться і цифри троцькістів, вичищених з партапарату під час і після обміну партійних документів¹³:

область	Виявлено троцькістів у партійному апараті	
	під час обміну у партійних документів (січень-вересень 1936)	Після обміну (вересень-грудень 1936 р.)
Донецька	98	256
Харківська	32	401
Дніпропетровська	84	251
Київська	47	308
Одеська	35	138
Вінницька	27	103
Чернігівська	22	97
Молдавська АСРР	5	41

Критикуючи подібний стан справ П.Постишев наголошував на необхідності подальшої боротьби з троцькістами. Однак при аналізі „ворожих угруповань” він не забував разом з троцькістами нагадати і про українських націоналістів, постійно наголошуючи на їх блокуванні, при цьому не забуваючи підкреслити значимість проробленої ним роботи у цьому напрямку. Водночас одним із шляхів виправлення ситуації він – цілком у руслі політики коренізації, – бачив ширше просування українських більшовицьких кадрів у партійний та радянський апарат. Незважаючи на певний ступінь критики та самокритики у виступі другого (формально) керівника українських комуністів, у ньому відчувалася впевненість у своїх діях, переконання у тому, що його досягнення набагато перевищують недоліки.

Таку думку розділяло й багато представників української компартійної номенклатури, для яких П.Постишев ставав ледь не другим „батьком народів” і уособлював собою незамінного та успішного компартійного керівного діяча. Ці обставини заважали зміцненню тоталітарного ладу та особистої влади Сталіна, могли в майбутньому спричинити негативні наслідки для диктатури Кремля. Відтак Постишева потрібно було позбавити влади. 13 січня 1937 р. виходить постанова ЦК ВКП(б) „Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У”. Серед матеріалів,

на основі яких приймалися ці рішення окрім зазначених нами вище і визнаних самим Постишевим недоліків (велика кількість викритих троцькістів у обласних та центральних апаратах, більше виключених з партії після обміну, аніж під час його) ми знаходимо такі вади: практику кооптації в обком, **некритичне ставлення до викриття** власних недоліків (підкреслення наше – Г.Є.), надмірне захоплення господарською роботою при недостатній увазі до партійної та ідеологічної роботи. Внаслідок останнього, як зауважувалося в матеріалах, троцькісти змогли зайняти керівні пости і в інших областях¹⁴.

Обмежитися постановою „Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У” Москва вже не могла. Потрібно було не лише покарати Постишева, а й переконати українських комуністів у правильності цього рішення, щоб воно не виглядало як якась примха. Названих вище недоліків було явно недостатньо для того, щоб аргументи центра були переконливими. Тому Сталін спрямовує в Україну свого найвірнішого помічника, талановитого модератора інтриг, добре знайомого з українськими реаліями Л.Кагановича. Основна мета такої поїздки – пошук негативу на Постишева та особисте оприлюднення таких матеріалів задля посилення авторитетності їх впливу.

Судячи з того, які документи були в наявності у Кагановича при підготовці поїздки в Україну, Кремль не мав реального компромату на Постишева. Левову частку тих документів складали листи сумно відомої Ніколаєнко та реакція на них (іноді позитивна, іноді негативна) органів НКВС. Були також звіти про недоліки у польській та німецькій роботі і дані про викритих троцькістів. Але цього було замало, потрібно було придумати щось більш реальне, таке, що змогло б, за словами самого Кагановича, дати вагомі „психологічні передумови для правильного розуміння рішення ЦК ВКП(б)”¹⁵.

Талановитий майстер інтриг і вправний психолог, Каганович, приїхавши в Київ, відразу відзначив, що в київській організації „немає внутрішньої напруги – переживання гостроти становища”. Тому першочерговим завданням у своїх тезах перед виступом на Київському активі він поставив побороти три типи настроїв: „а) розповсюджені настрої, що недоліки не лише у Києві, але й скрізь (Харкові та ін.); б) обивательські настрої – навіщо ж критикувати людей визначних, гарних, котрі проробили велику роботу; в) перемелеться – борошно буде, а Постишев лишиться”¹⁶. Спокійна течія партійного життя ніяк не задовольняла Кремль,

Сталіну хотілося, щоб представники партапарату перебували в постійній напрузі. Провідною у підготовлених Кагановичем тезах виступу була думка про вороже оточення, причому не стільки „зовнішнє” – за межами компартії, скільки „внутрішнє”. Тобто було завдання віднайти ворогів серед найближчого партійного оточення.

Вже відзначалося, що Каганович перед поїздкою не мав компромату на Постишева, однак ще по попередній роботі в Україні пам’ятав його проблеми, що передусім стосувалися сприйняття Постишевим української мови та культури. Здається, варто нагадати, що у 1920-х рр. Постишев був фактично креатурою Кагановича і він, навіть чи не єдиний в українській компартії відверто заявив про помилковість рішення ЦК ВКП(б) про відкликання Кагановича у червні 1928 р. з України¹⁷. Однак такі дружні стосунки в минулому не могли зупинити карального меча, спрямованого проти першого секретаря Київського обкому КП(б)У в січні 1937 р. І хоча сам Каганович свого часу теж далеко не досконало знав українську мову, саме з боку „національного” він вирішив нанести один з основних ударів.

Вже у своїх тезах до виступу від значну частку присвятив національним проблемам, підкресливши недопустимість недооцінки національного питання, особливо на культурній ниві і в доборі кадрів, та поставивши питання про національну гордість українців. Нагадаємо, що у своєму виступі на Пленумі ЦК КП(б)У 5 січня 1937 р. Постишев ніде навіть не згадав про можливість такої постановки проблеми – та і як він міг ставити питання таким чином, якщо основною метою його діяльності по приїзді в Україну в 1933 р. була саме боротьба з українським націоналізмом? І от коли під час виступу на Київському партійному активі 17 січня 1937 р. Каганович наголосив на недостатній роботі по впровадженню правильної лінії в національному питанні, то він виявив, що значна частина зала підтримує його в цьому. І після цього, як то кажуть „Остапа понесло”...

Каганович заявив, що саме у царині національної політики вимагається „особливо чутливий, особливо товариський, особливо пильний і особливо уважний і правильний підхід”. „Не можна вважати, – проголошує Каганович, – що національне питання зняте, знімається з черги. Я б сказав – національне питання на новій стадії, на новому ступені, наповнилося новим, багатим змістом”. А далі лексикон і взагалі начебто із лав щирого націонал-комуніста зразку Шумського чи Хвильового: „Але хіба можна заперечувати, що поряд із гордістю українця за свій

Донбас, за свій Дніпрогес, за свої заводи у Києві, Харкові, Дніпропетровську та ін., - зросла і гордість за свою Україну. Це не шовіністична, не націоналістична гордість, а гордість за свою мову, за свою країну"¹⁸. При цьому з особистого досвіду – виступу незадовго перед цим у Дніпропетровську, – Каганович навів приклад того, як він відчув в аудиторії „особливу теплоту”, коли говорив українською мовою.

Втім переоцінювати ці слова найближчого помічника Сталіна не варто. Адже у своїх словах він лише закликав дозволити українською мовою розмовляти, наголошуючи що це зовсім не український шовінізм. А ставити „питання по-українськи” зовсім не означало враховувати інтереси України як певного державного чи національного утворення. Ні. Це лише означало поставити питання українською мовою¹⁹.

В той же час є примітним, що у своєму виступі Каганович жодного разу не згадав про небезпеку українського націоналізму у сучасний момент, але водночас наголосив, що ворогів „будемо розкривати і далі”²⁰. Однак де шукати тих ворогів, по яким ознакам виявляти? Отут якраз і стала при нагоді „недооцінка національного питання” та нехтування партійною роботою Постишевим: „Хіба, товариші, те, що виявилось багато троцькістів на ідеологічних посадах, саме на стику з національним питанням, - хіба це не відображає певної недооцінки на даному етапі національного питання, проблеми національних кадрів і т. ін.?”²¹

Більше того, Каганович виголосив, що „мирний націоналіст у душі – він може в запряжці працювати”. Він навіть підкреслив, що якщо навіть такий „націоналіст” не повністю схвалює заходи радянської влади, „**хай навіть душок націоналістичний у тебе залишився, нам від цього шкоди не буде**”²² І це 1937 р.! Варто також зауважити, що про П.Любченка у доповіді були лише позитивні згадки, тоді як тим же Постишеву, Попову та іншим представникам постишевської команди чимало перепало „на горіхи”. Як і в 1933 р. Сталін використав П.Любченка для боротьби з неугодами йому членами керівництва КП(б)У...

Наприкінці свого виступу Каганович ще раз наголосив на необхідності сприйняття „усією душею” вказаних недоліків представниками київської, як і взагалі української партійної організації, „розгорнути роботу по пожвавленню низових організацій, виявити до кінця недоліки і не намагатися швидше замазати їх, дати людям можливість висловити те, що у них на душі є. Рішення ЦК вимагає не просто прийняття по

дисциплінарному цього рішення. Ні.” І далі ще раз підкреслює, що потрібне широке обговорення помилок²³.

Під час обговорення свого виступу Каганович всіляко цікавився психологією доповідачів, закликав до більшої активності у виявленні недоліків²⁴. Виявилось, як ми зауважували вище, що саме його слова про недоліки у вирішенні національного питання мали найбільшу підтримку в залі. Микитенко, про якого у виключно позитивному ракурсі згадав у своїй доповіді Каганович, закидаючи Дзенісу (заарештованому на той час як троцькісту) завезення великої кількості літературних критиків з Росії, наголосив: „Чому раптом, маючи перед собою український народ, шукати в інших місцях”. А далі він наголосив: „Л.М. у своїй прекрасній доповіді говорив нам про національну гордість. Я слухав це місце з глибоким хвилюванням. Я вважаю, що це одне з центральних місць доповіді, яке ми мусимо засвоїти назавжди. Яка у мене була національна гордість, коли я не мав ні своєї мови, ні своєї культури, все було заборонено, **коли я сам, для того, щоб вважатися людиною, мусив засвоювати мову російську, а своєї цурався** (підкреслено мною – Г.Є.). Яка у мене могла бути національна гордість, коли мій народ ходив у ярмі, і я сам був запряжений у те ярмо”. Каганович, побачивши ентузіазм Микитенка, все ж таки не забув нагадати, що „наша сучасна національна гордість, вона є наслідок нашої соціальної пролетарської гордості”²⁵, тобто про те, що справжньої національної гордості у дореволюційному суспільстві бути не могло.

Подібні настанови знайшли відображення і в роботі пленуму ЦК КП(б)У, який відбувся 31 січня – 2 лютого 1937 р., Під час його роботи неодноразові критичні зауваження лунали в бік Постишева, Попова, Косіора, що, мовляв, допустивши на відповідальні ідеологічні посади троцькістів, заважали правильному здійсненню національної політики. Та й сам Постишев серед своїх помилок у виступі на цьому пленумі ЦК КП(б)У, особливо відзначив незадовільне керівництво будівництвом української культури. Він, зокрема, сказав: „Я взяв тягар не по плечу. Я кажу про своє керівництво, про свою участь у керівництві української радянської культури. На мій сором, я погано знаю історію українського народу – раз, я погано знаю його культуру – два, я до цього часу не оволодів, як це вимагається від керівників, мовою українського народу – три. А ці якості – вони необхідні для кожного з нас”²⁶.

В резолюції пленуму від 3 лютого 1937 р. про помилки у здійсненні національної політики і, зокрема, у кадровому питанні (засилля „троцькістів”) говорилося так: „Навіть якби ці люди не виявилися ворогами, їм в будь-якому разі не можна було доручати керівну роботу на культурно-ідеологічному фронті, оскільки вони нічого не розуміли в питаннях української культури та зовсім не відповідали тим вимогам, що мають ставитися до керівних працівників ідеологічного і культурного фронту на Україні. В цьому виявилася з боку Політбюро ЦК КП(б)У недооцінка національного питання на Україні, що є значною політичною помилкою”²⁷. Серед дій, спрямованих на поліпшення ситуації, згадувалося про необхідність „критики, незважаючи на особи”, самокритику, пильний нагляд за просуванням українських більшовицьких кадрів. Наголошувалося, що не менше 50% часу секретарів партійних комітетів має відводитися керівництву ідеологічним та культурним фронтом тощо²⁸.

***“Почуття національної гордості у нас є складовою частиною
пролетарського інтернаціоналізму” або оновлена лінія
національної політики в дії (перш. пол. 1937 р.)***

Звичайно, подібні зауваження Кремля та настанови центральних партійних органів України не могли лишитися непоміченими в масовій агітаційно-пропагандистській роботі. Цю ділянку роботи партійних органів ми не маємо права залишити без аналізу. Зауважимо, що компартійне керівництво найбільше уваги на терені всієї країни „побудованого соціалізму” з другої половини 1936 р. приділяло спочатку обговоренню проекту, а потім пропаганді змісту „найдемократичнішої у світі” сталінської Конституції СРСР, яка була прийнята 5 грудня 1936 р. У січні 1937 р. була затверджена Конституція УРСР. За цими документами декларувалося збереження і подальший розвиток державного суверенітету республік. Здавалося б процес централізації влади Кремлем призупинявся, у Основному Законі збереглося навіть право виходу республік з Союзу.

Про те, що керівництво КП(б)У після візиту Кагановича сприймало Конституцію СРСР як надання їм більшої самостійності, свідчить і виступ П.Любченка на XIV Всеукраїнському з’їзді рад. У своїй промові він виступає у ролі керівника незалежної держави, який вдячний за допомогу в завоюванні цієї незалежності “великому російському народу”, а творцями цієї незалежності називає Леніна та Сталіна²⁹. П.Любченко повторив

навіть тезу Кагановича про національну гордість українців, зауваживши, правда, у наступному реченні, що “почуття національної гордості у нас є складовою частиною пролетарського інтернаціоналізму”³⁰. Негативної реакції ЦК ВКП(б) на подібні виступи не було – і це цілком зрозуміло, адже саме Каганович виголосив такі слова.

У передовій статті органу ЦК КП(б)У журналу “Більшовик України” за січень 1937 р., яка була присвячена затвердженню нової конституції УРСР, наголошувалося: **“Усвідомлення своєї національної державності** і високий інтернаціоналізм ставлять Українську республіку і її партійну організацію перед лицем дальших і ще складніших завдань. Треба особливо уважно ставитися до питань дальшого культурного будівництва – вони пов’язані з питаннями національної політики. Всяка недооцінка цієї сторони справи приводить до того, що гальмується вирощування й висування молодих *національних* кадрів, втрачається бережливе й дбайливе ставлення до них”(виділення автора – Є.Г.)³¹. Винними у відтискуванні національних кадрів, згідно вказівок з Москви, привселюдно проголошувалися троцькісти (термін “великодержавні шовіністи” на той час майже не вживався): “Природна гордість кожного чесного українця за зростання своєї мови, культури, літератури, театру розцінювалася троцькістами як шовінізм, з яким і оголошувалася ними під всякими приводами боротьба”³².

Керівництво КП(б)У не лише визнало свої помилки у національній політиці, а й вирішило їх виправити. Одним з найважливіших завдань було висування українських кадрів на керівну роботу. І саме у 1937 р. відбулися відчутні зрушення у цьому плані. Так, якщо до весняних партійних перевиборів напередодні XIII з’їзду КП(б)У серед перших секретарів райпарткомів було 42 % українців, то після них – 45%. Стан справ найкращим був у Київській та Вінницькій областях – там українці серед перших секретарів становили відповідно 55 та 56%, найгірше – у Дніпропетровській та Одеській – по 38%³³.

Але таке покращання не задовольняло керівників українських комуністів. Так секретар Київського обкому КП(б)У С.Кудрявцев на XIII з’їзді КП(б)У що закінчив свою роботу на початку червня 1937 р., заявив, що “ототожнення національно-культурного будівництва з національною політикою принижувало значення національної політики. Ось, наприклад, висування більшовицьких українських кадрів – це завдання в повній мірі ставили

насамперед щодо культурних організацій і явно недостатню увагу приділяли йому при висуванні і виховуванні господарських кадрів³⁴. Про недоліки у цій справі говорили майже всі, хто виступав. З цих виступів можна зробити висновки про те, що делегати з'їзду серйозно поставилися до проголошеної у 1937 р. конституції УРСР, до наявності української державності³⁵. Говорилося також і про недостатню українізацію партійного апарату. У виступі секретаря ЦК КП(б)У М. Попова говорилося про необхідність написати книги по історії КП(б)У, по історії України та української літератури³⁶ тощо. Читаючи виступи на XIII з'їзді можна подумати, що поверталася ситуація, яка була напередодні постанови ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. – настільки схожим був зміст сказаного. Здавалося б, що поверталася та ситуація, коли у назві УРСР головним було перше слово – “українська”.

Цей настрій керівництва КП(б)У знайшов своє логічне завершення у резолюції XIII з'їзду. В ній говориться: “З'їзд констатує, проте, що у роботі ряду організацій КП(б)У за останній час позначилося послаблення уваги до питань національної політики партії і певне недооцінювання ваги цього питання. Це виявилось, головним чином, у недостатній ще українізації партійних, радянських і особливо профспілкових і комсомольських організацій, у недостатньому висуванні більшовицьких українських кадрів на керівну партійну, радянську, господарську і професійну роботи”³⁷.

Незадоволеним виглядало керівництво КП(б)У і станом речей у національно-культурному будівництві серед національних меншин України. На початку червня 1937 р., за дорученням секретаря ЦК КП(б)У М.Хатаєвича, ЦВК УРСР перевірів стан обслуговування радянським апаратом населення національних районів рідною мовою. Він, за визначенням комісії, перебував “в явно незадовільному стані, що є порушенням ленінсько-сталінської національної політики”³⁸. У висновках цієї комісії пролунало також і звинувачення деяких місцевих робітників у великодержавному шовінізмі³⁹. Цікава деталь: у постанові оргбюро ЦК КП(б)У з цього питання зазначається, що “діловодство в районних апаратах в усіх випадках, коли воно ведеться нерідною мовою, повинне проводитися **державною мовою УРСР, тобто українською мовою**”(виділення автора – Г.Є.)⁴⁰.

Таким чином, влада УРСР визнавала свої помилки у проведенні національної політики, які полягали в недостатній коренізації партійних та державних установ, у недостатньому висуненні кадрів з числа корінного населення. Більше того, вона активно бралася за виправлення цих недоліків, які, як вважалося, були навмисне зроблені “троцькістськими агентами”, що довгий час проводили свою “підривну діяльність” у партійному та державному апараті. Та вони трохи призабули, що, як говорилося ще у листопадовій 1934 р. постанові ЦК КП(б)У, що “троцькісти” блокуються з “націоналістами”, а отже, наступна черга саме за ними. А рішення, подібні до тих, що були прийняті на XIII з’їзді КП(б)У саме й давали змогу звинуватити керівництво КП(б)У в націоналізмі. Менше ніж за рік майже весь ЦК КП(б)У був репресований з того чи іншого приводу, чільним серед яких було саме звинувачення в українському націоналізмі. Тож зрозуміло, що всі рішення XIII з’їзду залишилися на папері...

Висновки

Відомий український вчений І.Дзюба, аналізуючи міжвоєнний період ХХ ст. зауважив, що в результаті силового встановлення радянської влади в Україні частина української національної інтелігенції пішла в еміграцію, частина припинила, частина шукала співпраці з новою владою, а частина ентузіастично підхопила її ідеї. Тобто ситуація викликала різні моделі поведінки. Але не можна, наголошує він, поведінку перших груп вважати за чесну і правильну, а поведінку двох останніх як безчесну або принаймні неправильну, зумовлену примусом, не вільну, а отже внутрішньо фальшиву⁴¹. Це ж стосується і українських комуністів та соціалістів. Той факт, що українські комуністи були активними провідниками соціально-економічної політики московського центру не дає підстав звинувачувати їх у зраді системи культурних і моральних цінностей свого народу. Просто їм в умовах модернізації по-іншому бачилися пріоритети у розвитку суспільства. Ці люди щиро вірили у „новий світ”, у якому всі нації будуть рівними і вільними, а цінності будуть спільними для всіх. Врешті, вірили у те, що з часом їх позитивний досвід буде розповсюджено на весь світ, бо він передовий і найкраще підходить для врегулювання національних та соціальних проблем. В свою чергу те, що Кремль, захоплений боротьбою з внутрішньопартійною опозицією, не звертав уваги на окремі „перегини” у здійсненні національної політики (не в останню чергу

і тому, що ці „недоліки” були предметом критики представниками „лівої” опозиції), давав оманливу надію на те, що московське керівництво справді допомагатиме українцям у національному розвитку.

Але водночас то були лише надії, той медяник, завдяки якому вищому компартійному керівництву вдалося черговий раз розколоти українське суспільство, нацькувати тих же націонал-комуністів на представників української некомуністичної інтелігенції. Останні ж, оскільки розуміли під українізацією не лише мовно-культурний аспект, поступово усвідомлювали антиукраїнську спрямованість політики українізації. Зокрема, професор Дідусенко наголошував: „Українізація здійснюється нещиро, на словах українізація, а справді – русифікація”⁴². Втім варто зауважити, що цінності і пріоритети змінювалися поступово, крок за кроком. Випалені ділянки у духовній сфері, як зауважив академік Дзюба, - інтенсивно засаджувалися, причому іноді зберігалася навіть форма. Умовно кажучи, до тих пір, доки не малося нового саджанця, московський центр не наважувався випалити існуюче. Але цей процес (випалювання та насаджувannya нового) розпочався не в 1928 р., і тим більше не в 1933 р. Тобто не можна говорити, що проголошена більшовиками політика коренізації ставила за мету „всебічної підтримки та розвитку всього національного”⁴³, а потім почалося його нищення. Якщо можна так висловитися, далеко не все національне (особливо за змістом) підтримувалося до 1933 р, і далеко не все було знищено (особливо за формою) після цього. І українська національна ідея, незважаючи на її обмеженість і деформацію, стала популярною у масах. Саме тому її і використав у 1937 р. московський центр у боротьбі за зміцнення своєї влади.

Використання національних гасел у 1937 р. має одну важливу спільну рису із такими рішеннями Кремля, як проголошення курсу на коренізацію у 1923 р., боротьба з „ухилами до місцевого націоналізму” у 1926-1928 рр., неодноразове проголошення головною небезпекою у національному питанні великодержавного шовінізму (останній раз на XVI з’їзді ВКП(б) в 1930 р.) та українського націоналізму (у 1933 р.). Всі ці заходи московського центру були спрямовані на централізацію влади, заміну традиційних цінностей новими, спільними для всіх (як наголошено вище – випаливши щось, відразу засадити новим) та укорінення більшовицької влади в суспільстві. А ще – і це мало життєво важливе значення для московського центру, – ставило за мету

виховання психологічно відданої їм людини. Сталінському керівництву мало було механічного використання його наказів. Потрібен був „вогник в очах”, ентузіазм, фанатичне переконання у своїй правоті. Недарма так багато уваги приділялося агітаційно-пропагандистській роботі. Нагадаємо, врешті, що одним із звинувачень Постишеву було якраз надмірне захоплення господарськими питаннями...

Не є новою думка про те, що централізм був характерною рисою більшовицької партії з самого початку її існування. Однак говорити про більшовицьких керівників як про відданих ідеї русифікації не доводиться. Ні Ленін, ні Сталін не були догматиками, вони творчо підходили до вирішення національного питання. Вони були інтернаціоналістами у тому сенсі, що ніякі національні інтереси не були для них пріоритетними. І коли задля зміцнення чи поширення влади була потрібна підтримка неросіян, більшовики йшли назустріч певним національним прагненням цих народів. Тоді ж коли національні особливості стояли на заваді владним інтересам Москви з ними велася нещадна боротьба. Як бачимо на прикладі 1937 р. з утвердженням тоталітаризму протилежні імпульси могли подаватися навіть в межах одного року, – пізніше щось подібне буде із ставленням до нацистської Німеччини у 1939 р.

Доки національно-культурне будівництво було вагомим важелем у зміцненні позицій більшовиків в національних республіках і у боротьбі за ту ж уніфікацію соціально-економічних відносин, і, врешті, в допомагало у зовнішньополітичній діяльності (розрахунок на світову революцію), це було важливою складовою політики Кремля. Після поразки ідей світової революції та знищення „куркуля як класу” уваги цьому питанню приділялося менше, на порядок денний постало завдання уніфікації культурно-освітньої роботи. При цьому національна форма такої роботи в основному зберігалася. Про спробу русифікації (мовно-культурної) можна говорити лише при аналізі подій кінця 1937-1938 рр. Але навіть тоді це було лише засобом централізації влади – з початком другої світової війни русифікація в Україні знову відступила, а відколи на нашу територію вступили німецькі війська, Сталін, на відміну від Гітлера, проявив гнучкість у національному питанні.

Вище ми вже згадували про роль мови у формуванні свідомості людини. То ж російськомовні більшовицькі керівники, навіть якщо вони були прихильниками рівноправності народів, об'єктивно не могли сприяти розвитку національної свідомості

неросіян. В умовах пропаганди класової боротьби трохи модифіковані російські цінності проголошувалися пролетарськими та передовими, а

-
- ¹ „Українізація” 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В.А.Смолія. – К., Інститут історії України НАН України, 2003. – С.226.
  - ² Там же. – С.223 (назва параграфу)
  - ³ Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. - К.: Генеза, 2001. – С..28.
  - ⁴ Більш детально про це див: Єфіменко Г. Політика українізації у 1930-ті: більше „за” ніж „проти” . – Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип.7. – К., Інститут історії України НАН України, 2003. – С.84-92.
  - ⁵ Цитовано за: Архієрейський Д., Ченців В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела //З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2000. - №2/4. – С.31.
  - ⁶ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі-РДАСПІ), ф.81, оп.3, спр.127, арк.276
  - ⁷ <http://odin.prohosting.com/~moskovst/mos11.htm>
  - ⁸ РДАСПІ, ф.81, оп.3, спр.255, арк.7.
  - ⁹ Солдатенко В.Ф. НЕЗЛАМНИЙ. Життя і смерть Миколи Скрипника. - К.: Пошуково-видавниче агентство „Книга Пам’яті України”, 2002. – С.199.
  - ¹⁰ Олександр Рожен. Що для росіянина добре, те для українця – смерть. // Дзеркало тижня. – 2004. - №40. – 9-15 жовтня.
  - ¹¹ РДАСПІ, ф.81, оп.3, спр.220, арк.66.
  - ¹² Там же . – Арк.2-3.
  - ¹³ Там же. – Арк.55.
  - ¹⁴ Матеріали, що стали підґрунтям для зняття Постишева, були надані Маленковим Л.Кагановичу перед поїздкою останнього в Україну, відтак збереглися в особистому архіві Кагановича. Див: РДАСПІ, ф.81, оп.3, спр.224, арк.59-74.
  - ¹⁵ РДАСПІ, ф.81, оп.3, спр.224, арк.55.
  - ¹⁶ Там же.
  - ¹⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.124, арк.53
  - ¹⁸ РДАСПІ, ф.81, оп.3, спр.222, арк.47-48.
  - ¹⁹ Там же. – Арк.49.
  - ²⁰ Там же. - Арк.7
  - ²¹ Там же. – Арк.49.
  - ²² Там же. – арк.50.
  - ²³ Там же. - Арк.51-52.
  - ²⁴ Там же. - Арк.78-79
  - ²⁵ Там же. – Арк.107.
  - ²⁶ Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С.206.

-
- ²⁷ РДАСПІ, ф.81, оп.3, спр.224, арк.92.
- ²⁸ Там же. – Арк. 92-97.
- ²⁹ Любченко П.П. Про проект конституції УРСР. // Більшовик України. – 1937. - № 1. – С.74.
- ³⁰ Там же. – С.84.
- ³¹ Більшовик України. – 1937. - № 1. – С.11.
- ³² Там же.
- ³³ Вісті ВУЦВК. - 1937. – 4 червня.
- ³⁴ Там же. – 30 травня.
- ³⁵ Там же - 30 травня.
- ³⁶ Там же. – 4 червня.
- ³⁷ Резолюції XIII з'їзду КП(б)У на звіт ЦК КП(б)У. – К., 1937. – С.7.
- ³⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.7089, арк.4.
- ³⁹ Там же, арк.13. Це є чи не остання виявлена нами згадка у офіційному документі про небезпеку великодержавного шовінізму
- ⁴⁰ Там же, оп.7, спр.469, арк.103.
- ⁴¹ <http://www.universum.org.ua/journal/2001/dzub34.html>
- ⁴² РДАСПІ, ф.81, оп.3, спр.127, арк.249
- ⁴³ Олександр Рожен. Що для росіянина добре, те для українця – смерть. // Дзеркало тижня. – 2004. - №40. – 9-15 жовтня